

LOBOGÓNK: MÁRAI

GRÓB LÁSZLÓ

„Sokkal igényesebb vagyok, mint a könyvek,
melyeket írtam.”

Márai Sándor¹

Magyarországon legalább kétszáz éves hagyománya van annak, hogy az irodalmi kérdéseket politikai hitvallásként kezeljék – ezáltal gyakorlatilag hitvitákat folytatunk olyan problémákról, amelyek nyugaton sokszor megmaradhatnak az irodalom berkein belül. Sokan sokféleképp magyarázták már ezt a tüneményt, vélhetőleg nem magyar, hanem közép-kelet-európai specifikumról van szó; de most ne menjünk ebbe bele, messzire vezetne, s amúgy is hosszú út áll még előttünk.

A lényeg, hogy az urbánus vs. népi(es), asszimiláns vs. törzsökös, nyugatos vs. nemzeti, liberális vs. konzervatív, baloldali vs. jobboldali ellentét vére menő csatározásokat és indulatokat váltott és vált ki. Egy író, költőt szeretni vagy nem szeretni, nagyra tartani vagy lekicsinyelni sokszor nem annyira irodalmi, mint inkább világnézeti és politikai hitvallás nálunk. No persze ezért mindent megtettek/megtesznek íróink is, akik „irodalmi munkásságuk részeként” vaskos és sokszor szélsőséges politikai nézeteket, deklarációkat, kinyilatkoztatásokat fogalmaztak-fogalmaznak meg. Ennek megfelelően manapság egyértelműen politikai állásfoglalásnak minősül kétségbe vonni, hogy Nadas Péter vagy Eszterházy Péter az ezredforduló magyar prózájának koronázatlan (?) királyai, hiába maradna esetleg az érvelés szigorúan az esztétika berkein belül. Ugyanúgy azt mondani, hogy Tormay Cécile vagy Wass Albert nagy író volt, életművük a 20. századi magyar próza élvonalába tartozik: szintén hitvallás, és balliberális körökben azonnali exkommunikációval jár, a máglyahalál csak a történelmi idők sajnálatos ellaposodása miatt marad el.²

Ilyen szempontból a 20. századi irodalmunk jeleseit nagyjából négy csoportba oszthatjuk. 1) Általánosan elismert, nagyjából „apolitikus” szerzők, olyan értelemben, hogy mindenféle politikai hitvallás képviselői elismerik és nagyra becsülik – tipikusan ilyen Krúdy, Babits, Karinthy, Pilinszky, Weöres Sándor, Hajnóczy. 2) Balliberális körökben vörös posztó, például: Szabó Dezső,³ Nyirő József, Wass Albert, Tormay Cécile, Herczeg Ferenc, Erdélyi József, Sinka István. 3) Konzervatív körökben vörös posztó: a kommunista időkben futtatott szinte teljes tábor, kezdve Berkesivel és Szilvásival, és a balliberális oldal 1990 utáni prominensei, de az utóbbi időben kezd idecsapódni a prózaíró Ady is.⁴ 4) Ambivalens, még nem véglegesen kategorizált szerzők, mondjuk Illyés Gyula

1 MÁRAI Sándor: *Napló (1945–57)* Occidental, Washington, 1968. 30.

2 Jelen sorok szerzője saját fülével hallotta igen művelt kollégájától azt a véleményt, hogy nem olvasott egy sor Wass Albertet sem, de amilyen véleményeket hallott felőle, nem is kíváncsi rá és elítéli. Vélhetőleg bizonyos életkoron felül és közegeken belül mindenkinek megvannak az ehhez hasonló emlékei – mindkét oldalról.

3 Egy-két (főként korai) novelláját – melyek stíláriskvalitásait el szokták ismerni – és a Horthy-korszakot megbélyegző kiszólásait leszámítva.

4 Nem kevésbé Raffay Ernő vonatkozó munkássága nyomán. (RAFFAY Ernő: *Ady Endre kultúrharcai. A kereszténység megtámadása Európában és a Magyar Királyságban. Újabb titkos történetek.* Kárpátia Stúdió, Kőröstarján–Kápolnásnyék, 2019. – a Szerk.)

és Tamási Áron. Van egy lényeges különbség az első csoport és a rákövetkezők között. Az első a „szent tehének”: nem szokták őket bírálni, nem fogalmaznak meg indulatos ideologikus-politikus véleményeket velük szemben, mindenki elismeri a kvalitásaikat, nagyjából konszenzus van a minőségbeli megítélésükben. Mikor hallottuk Krúdyról mondjuk azt, hogy „unalmas”? Pedig sokszor az. De ez nála „stílusbravúr”. Vagy mikor vetették a szemére a Tanácsköztársaság alatti dolgait? Nagyjából soha. Pilinszkytól senki nem várta el, hogy legalább pár szót ejtsen a magyar sorskérdésekről, nem is hoznak fel olyat vele kapcsolatban, hogy „fájt-e neki Trianon”? Úgy tűnik, mégis van itt egy kis szegmense a magyar kultúrának, ahol bal–jobb között konszenzus van, még ha az az (el)hallgatás konszenzusa is.⁵

Márai tipikusan az első kategóriában van: általános tisztelet, elismerés veszi körül az életművét, lehet (kicsiny részben) bírálni, egyes vonatkozásokban esetleg „lehúzni”, de ezek szinte mindig az esztétikai kategóriákon belül maradnak. (Márai költészetét sem pocskondiázzák, nem hívják például kurzuslírának híres ’56-os versét.) Lehet őt szeretni, lehet kissé fanyalogni, lehet némi modorosságot a szemére vetni – ám oly módon kétségbe vonni egész írói teljesítményét, ahogy például Wass Alberttel vagy Nyirővel teszik, az szinte elképzelhetetlen. Ostobaság is lenne. Mint ahogy Wass-sal és Nyirővel kapcsolatban is ostobaság, de a szekértábor akolmelege nagy vonzerő, s az „ellenfél” – vélt vagy valós – ikonikus alakjainak szuperlatívuszokban történő becsmérlése felér egy-egy hűségnyilatkozattal. Márpedig egy jókor és jó helyen elhangzó hűségnyilatkozat az álmoskönyv szerint közelgő konferenciameghívást és hamarosan megítélt ösztöndíjat jelent.

PÁRHUZAMOS ÉLETRAJZOK⁶

Legyen bármilyen morbid is némelyek szemében, a két emigráns életrajzának egymás mellé illesztése érdekes mozzanatokra vet fényt.

Márai Sándor Kassán született 1900. április 11-én, régi német polgárcsaládban, neve ekkor még Grosschmid Sándor. Egész életében – rövid ifjúkori bohémuságát leszámítva – komolyan veszi a családi örökségét: a „polgárság” számára mítosz, kötelezettség, eszmény, életműve jórészt ennek a kérdéskörnek a kibontása, piederstálra állítása és gránitemlékműbe vésése. Gróf szentgyeydi és czegei Wass Albert Válaszúton született, egy Kolozsvárhoz közeli Bánffy-kastélyban, 1908. január 8-án. Már ez is szimbolikus: családja egyike Erdély ősi nemesi családjainak, az erdélyi történelem tele van Wassokkal. S számára ez kötelezettségeket jelentett, mondhatni felelősséget. Márai fiatal korában, 18 évesen kezd publikálni (álnéven, már „Márai” név alatt), versekkel indul. Budapestre 1918 őszén érkezik, bekerül az irodalmi világba, (állítólag) cikkekben élteti – oly sokakkal, a vélt-nél jóval többekkel együtt – a forradalmakat, ennek következtében a Kommün után „nyugatra távozik”: Németország, majd Párizs, egyetem, majd újságíróskodás. Németországban ismerkedik meg későbbi feleségével. 1928-ban vissza Budapestre – s persze a kutya sem kérdezi a ’19-es dolgait... Ez már akkoriban sem volt divat, no meg fiatal kori ballépések is kellenek az életben. Wass: tanulmányok Kolozsvárott, Debrecenben, Stuttgartban és Párizsban, majd haza – itt családi birtokán gazdálkodik, s közben belecöppen az irodalmi életbe. Az első kötettel 1927-ben jelentkezik, 19 éves korában.

Márai: Budapestén újságíróskodik, 1931-ben megjelenik az önéletrajzi ihletésű *Idegen emberek*, 1934-ben a teljességgel önéletrajzi *Egy polgár vallomásai* első kötete (később egy sajtóper nyomán apró változtatásokkal adhatta csak ki a könyvet, a következő évben megjelent második kötettel együtt). Befutott író

5 Jelen sorok szerzőjének soha nem volt érthető, miért akarnak a konzervatív táboron belül bármiben – akár irodalmi kánonban – konszenzust vagy legalább egyetértési „minimumot” a balliberális oldallal. Minden ilyen minimum, amiben egyetértünk, csak annyit jelent(ene), hogy feladtuk elveink egy részét.

6 Ez a cikk részlet egy – minden bizonnyal már soha el nem készülő – hosszabb tanulmányból, amely a *Márai Sándor vs. Wass Albert – két paradigma* címet viselte volna. A Wass Alberttel kapcsolatos kitételekből csupán annyi maradt benne, ami a szerző szerint érdekes párhuzamok elgondolására adhat alkalmat. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy ennek ára az írás meglehetősen szétesettsége és fragmentáltsága.

a „polgárság” számára mítosz

lesz, a „nagyra hivatott fiatal tehetségek” egyike. Maradéktalanul beváltotta a hozzá fűzött reményeket: a Horthy-korszak elismert és köztiszteletben álló, megbecsült írófejedelme lett, később az Akadémia tagja. Legfontosabb könyve ebből a korszakból a kétkötetes *A féltékenyek* (1937), de vagy egy tucatnyi sikeres regényt ír, továbbá irodalmi útirajzokat, a Révai Kiadó pedig rendszeresen hozza kisebb írásainak gyűjteményeit is. *A kassai polgárok* (1942) című drámáját a Nemzeti Színház játssza nagy sikerrel. Wass Albert: 1934-ben jelenik meg a *Farkasverem* című regénye, a Mezőség életének szívszorító képe. 1940-ben a *Mire a fák megnőnek* és két évvel későbbi folytatása, *A kastély árnyékában* – ezek már teljes regényírói fegyverzetben mutatják. 1935-ben megnősül, házassága nem bizonyul tartósnak.

Márai a háborút civilként éli végig – vélhetőleg senkiben, benne sem merült fel a gondolat, hogy fegyvert fogjon a kezébe. Budapest ostromát leányfalui házában „bekkeli” ki, az ostrom alatt lakása bombatalálatot kap, és megsemmisül. Wass Albert a háború vége felé katonáskodik, kétszer kap vaskeresztet, a család régi barátja, dálnoki Veress Lajos tábornok szárnysegédje lesz, a visszavonuló csapatokkal együtt elhagyja Erdélyt, majd Magyarországot.

Márai Sándor a háborút követően is folyamatosan publikál, 1943–44-es naplója első a későbbi naplók hosszú sorában, de jelenik meg próza-, verses- és drámakötete is a „felszabadult” országban. A szinte fő művének számító *Sértődöttek* három kötete 1947–48-ban hagyja el a nyomdát, de a harmadik kötet már nem kerül könyvesboltokba, mert a szerző emigrál: nem tért vissza egy nyugat-európai meghívás után. Olaszországban, majd 1952-től az USA-ban él. Wass Albert a háború után Németországban marad, itt kezdi írni *A funtineli boszorkányt*. 1951-ben települ át az Egyesült Államokba, 1952-ben újra megnősül, felesége amerikai. Floridába költözik, egyetemen tanít. Márai az emigrációban az írás mellett dolgozik a Szabad Európa Rádióknak, 1967 és 1979 között ismét Olaszországban élnek feleségével, majd haláláig újra az Egyesült Államokban. Wass az emigrációban az írás mellett könyvkiadással foglalkozik, valamint megpróbálja a világ figyelmét Erdélyre, az erdélyi magyarságra irányítani, minimális sikerrel. Végezetül Márai – nevelt fia és felesége halálát követően – 1989. február 21-én golyót repít a fejébe. Hamvait a Csendes-óceánba szórják. Wass Albert 1998. február 17-én szintén golyót repít a fejébe. Hamvai Erdélyben, a marosvécsi kastély parkjában nyugszanak.

Ennyi volt a két rövid életrajz, s most jöjjenek a művek!

Márai itthon 1990 után villámgyorsan kanonizálódik, elfoglalja helyét a 20. századi magyar irodalom legnagyobbjai közt. Művei folyamatosan jelennek meg, életműkiadása dicséretesen hízik évről évre, írnak és beszélnek róla. S különös módon egyszer csak az ezredforduló körül betör az európai könyvpiacra: hirtelen felfedezik, érdekes lesz, fordítják, olvassák őt. Wass Albert könyvei 1990 után villámgyorsan hazatérnek, itthon kultusza kerekedik, könyveit hatalmas példányszámokban adják el, a rendszerváltós régi szép időkben „ponyváról” is, standokon, aluljárókban adják-veszik. Erdélyben egy helyi kiadó publikálja őt, ugyancsak nagy példányszámban – össze is vész a két kiadó, perre mennek (elvégre az üzlet az üzlet, a hazafiság meg hazafiság). De életműve megmarad szigorúan a magyar nyelvhatárok közt: számottevő fordítása nincs, a nyugat-európai közönség egyáltalán nem vesz róla tudomást, és ennek változása nem is várható vagy remélhető.

Pedig 1988 körül szinte egyenlő eséllyel indultak: az ismeretlenből. Jelen sorok szerzője a '80-as években volt egyetemista, s akkoriban vidáman el lehetett végezni az ELTE irodalom szakját anélkül, hogy Máraitól akár egy sort

1990 után
villámgyorsan
kanonizálódik

7 Eredeti címe: *Művészet és szerelem*. Ez is a legendás antikvár könyvritkaságok egyike, néha olvasni, hoy csak pár példányt mentettek ki ravasz nyomdászok a bezúzás elől – ez azért túlzás, jó pár példány forog gyűjtői és egyéb körökben, még ha borsos is az áruk. S akkor tegyünk egy kis kitérőt: volt pár legendás kötet a II. világháborút követő, még igen kis részben szabad könyvpiacra: ilyen volt például Claire Kenneth két regénye, az *Ejszaka Kairóban* és a *Randevú Rómában*, valamint Orsi Mária *A vörös oroszlánja*. Ezek ilyen-olyan okok miatt eltűntek, gyakorlatilag beszerezhetetlenek voltak a Kádár-korszakban (később aztán emigrációban megjelentek, de minimális példány került belőlük az óhazába), egy-egy kötetért horribilis árat fizettek. El is terjedtek az olyan legendák, hogy például *A vörös oroszlánból* csak egy-két példány maradt meg.

is olvasott volna, sőt kis szerencsével még a nevével sem találkozott. Wass dettó. Aztán megszűnt a hivatalos cenzúra, jött a szabad választás, és a két életmű hazatért. Mindkettő hatalmas siker lett, kiadók virágoztak fel egy-egy jó időben megkötött szerződésből kifolyólag. Azóta is dugig vannak a könyvesboltok a könyvekkel, s a rókákról már a sokadik bőrt húzzák le, apró hírlapi tárcákkal töltenek meg köteteket jól hangzó(nak vélt) címekkel, s adogatják ki az újabb és újabb Márai- és Wass-könyveket/mutánsokat.

És Márait – sokakat, így jelen sorok szerzőjét is meglepő módon – elérte a nemzetközi hírnév, amire életében oly hiába vágyott: Európa nagyobb könyvesboltjaiban a magyar (vagy kelet-európai) szekcióban jó pár kötet van jelen, sokszor az adott ország jeles kiadóinak gondozásában. Wass Albert viszont általában egy kötettel sem, s ennek változása nem is várható. Az internetes könyvkeresőkön egy-egy, még életében megjelent idegen nyelvű művével találkozhatunk elvétve, főleg angol nyelven, melyek kiadói leginkább ő magához vagy az emigráns magyarsághoz köthetőek. Erre persze balliberális partnereink rávágthatják, hogy hát hiába: a művelt nyugat el tudja választani a búzát az ocsútól! De valóban erről lenne szó?

„KIÉ” IS MÁRAI?

Miért is piszkáljuk szegény Márait? Egyetlen oka van: mert olyan, mint az angolna, kisiklik minden fogásból. Mert a konzervatív oldal ugyanúgy magáénak vindikálja, mint a baloldali liberális. Aztán ezen néha civakodnak és acsarkodnak kicsit, mint kóbor kutyák a talált csonton. A balliberális narratíva szerint Márait a jobboldal megpróbálta kisajátítani, de persze az életmű minősége ellenállt ennek a gonosz kísérletnek! (Üdítő kivétel volt Révész Sándor írása, *Az antimindenes*, amiben ilyen megállapításokat találunk: „Az ezredfordulón, amikor az ország tudomást vett Márai nagy nyugat-európai diadalairól, és amúgy is itt volt a századik születésnap, heves kisajátítási verseny kezdődött, amely a kisajátítási vádak versenyével egészült ki. Mindenki kiváló esélyekkel indult. Márai Sándor szépirodalmon túli életműve, elsősorban naplójegyzeteinek tömege fölöttébb alkalmas mindenféle kisajátításra és mindenféle kisajátítás cáfolatára.”⁸)

Lássunk néhány kiragadott példát a kisajátításderbiből: „Arra már az első Orbán-kormány idején kísérlet történt, hogy egy nevezőre hozzák a politikai szlogenként szajkózott »polgári Magyarország« fogalmát Márai életművével, amelynek egyik irodalmi tőkesúlyát az *Egy polgár vallomásai* című megkerülhetetlenül fontos könyve jelenti.”⁹ Vagy: „Volt idő, amikor Márai Sándort igyekeztek megtenni jobboldali írófejedelemnek, csak Bárány [Tibor] szerint nála ez nehezen működött: »Márai ugyanis egy kitűnő újságíró volt, aki elég sok mindent gondolt élete folyamán, így amikor a '90-es évek elején a jobboldali szellemi körök lobogtatni kezdték a műveit, másnap mindig előhúzott valaki egy-egy határozottan antifasiszta, vagy kimondottan a Horthy-rendszert bíráló idézetet tőle. Márai tehát nem működött ebben a szerepben.«”¹⁰ Erre mondják, hogy: ügyes! Bár annak megértéséhez, hogy a '90-es évek elején a „jobboldali írófejedelemséget” miért akadályozta volna egy-egy antifasiszta megjegyzés, ahhoz azért balliberális kortársaink végtelenül nyitott és előítéletmentes gondolkodása szükségeltetik.

miért is piszkáljuk szegény Márait?

8 Révész Sándor: *Az antimindenes. Beszélő*, 2008/június. Révész a mieinknél sokkal keményebb példákat hoz fel írásában mondanivalóját alátámasztandó. Végkövetkeztetése ugyanakkor gyökeresen eltér az itt olvashatóktól: „Miként lehetséges, hogy a magyar szellemi élet ilyen széles közmegegyezéssel túlértékel egy ennyire inkoherens írásfolyamot, amelyben mindenki bőséggel találhat számára tökéletesen elfogadhatatlan, mi több, gyűlöletes mondatokat? Ezt a *Naplót* egy nagyon bizonytalan ember vezette, aki bizonytalanságát sok határozott, de ellentétes értelmű állításban oldotta fel. Hogyan lehet a magyar szellemi élet a *Napló* szelektív befogadásában és egyáltalán Márai nézeteinek szelektív tudomásulvételében ennyire egységes? Ennyire eltökélt? Ennyire eltökéltlen vak?”

9 Bod Péter: Világnézeti kompromisszumok nélküli minőség. *Népszava*, 2020. február 23.

10 INKEI Bence – JANKOVICS Márton: Hiába keres, nem talál a jobboldal igazi írófejedelmet magának. *24.hu*, 2020. február 6. <<https://24.hu/kultura/2020/02/06/nemzeti-alaptanterv-nat-irodalmi-kanon-wass-albert-herczeg-ferenc-politika>>

Márai Sándor (1900–1989)
(www.akademiaklub.hu)

Ezektől függetlenül Márait mindkét oldal a példaképének tekinti, hivatkozik rá, persze azt emelve ki belőle, ami számára fontos. „Polgári létmódja, származása és hitvallása miatt – megint csak elvben – kialakulhatott róla az a látszatokra alapozó vélekedés, hogy a jobboldal a maga emberének tarthassa. Valójában Márai nem egyszerűen liberális volt, hanem baloldali, sőt mai szóhasználattal élve: szociáldemokrata.”¹¹ (Hogy annak idején erre Aczél nem jött rá!) S mostanság váltott a balliberális narratíva (*varietas delectat?*): már nem a kisajátítás a baj, hanem a háttérbe szorítás, íme: „Több tucat egyetemi oktató tette közzé véleményét a Nemzeti Alaptanterv irodalomoktatásra vonatkozó részéről [...] Kevésbé érthető [...] Pilinszky János és Nemes Nagy Ágnes, vagy Márai Sándor és Mándy Iván háttérbe kerülése, illetve elmaradása.”¹²

De tekintélyként hivatkoznak rá a jobboldalon is: „Takaró Mihály [Van-e nála mostanság balliberális „irodalmi” körökben több acsarkodást kiváltó név?] a kiiktatott szerzőkkel kapcsolatban Márait idézte: a századforduló nagy írótriásza Jókai, Mikszáth és Herczeg.”¹³ Vagy a konzervatív publicista Pihál György zeng hozsannát a *Naplókról* a *Magyar Nemzet* hasábjain: „A 46 éven keresztül (1943–1989) írt *Naplók* megunthatatlanok. [...] Egy meglátó-, megmondóember tárul elénk. (Akkor még nem volt mellékíze a »megmondó« jelzőnek – ma talán a rálátó, sőt a látnok kifejezés illene rá.) Az írásokban nincs végtelenített szólam, csak szikár tények, megspékelve az író »kommentjeivel.«” Mondjuk Márai stílusát szikár tényekkel és kommentekkel jellemezni maga is forradalmi újítás! Sőt a szerző felhasználja a mai politikai/ideológiai csatákban is: „És mennyire

11 Bod: *I.m.*

12 „Az alaptanterv bevezetése óriási visszalépés az irodalomtanításban” – felháborodott egyetemi oktatók tiltakozása. *Népszava*, 2020. február 7. <https://nepszava.hu/3066298_az-alaptanterv-bevezetese-oriasi-visszalepes-az-irodalomtanitasban-felhaborodott-egyetemi-oktato-tiltakozasa>

13 Takaró Mihály: Soha nem kaptak a tanárok annyi szabadságot, mint most. *Vasárnap.hu*, 2020. február 14. <<https://vasarnap.hu/2020/02/14/takaro-mihaly-soha-nem-kaptak-a-tanarok-nagyobb-szabadsagot-mint-most>>

időszerű! Figyeld csak, hogyan festi meg a kor liberálisait! »A 'szabadság' ürügyével másznak, tüntetnek, ocsmányan rágalmaznak, mindent bekoszolnak és mindent bomlasztanak. Ugyanazok, mindig ugyanazok. [...] A szabadságnak ez a perverz eltorzulása mindenütt.« Akár ma is írhatta volna.”¹⁴ Hogyan? Akkor Márai illiberális? Sőt: a miniszterelnök is szokta idézni Márait, mégpedig kiemelt beszédekben is: „Sokan sokfélét gondolunk Magyarországról. Én azt az iskolát érzem magamhoz közel, amelyhez Márai Sándor is tartozott.”¹⁵ „A miniszterelnök ezt követően Márai Sándortól idézett, majd elmondta: haza csak addig van, amíg van, aki áldozatot hozzon érte.”¹⁶

Ami meg az irodalomtörténetírást illeti, persze konzervatívjaink itt sem erőltették meg magukat valamiféle irodalmi kanonizációval, monográfiával stb. Mondjuk mennyivel könnyebb lenne megvívni az egész NAT-háborút, ha lenne pár valamirevaló, ténylegesen konzervatív összefoglaló irodalomtörténet a 19–20. századról (nem pedig csak cikkek és rész-tanulmányok özöne).¹⁷

A MÁRAI-ÉLETMŰ NYUGAT-EURÓPAI SZEMÜVEGEN ÁT

S ha már idehaza Márai mindenkié, akkor most próbáljunk választ keresni arra, hogy minek köszönhető Márai nemzetközi recepciója, s mit „várhatunk”, remélhetünk ettől? A válasz röviden: Márai életművének szinte semmiféle „magyar” vonatkozása nincs. (Mármint a megírás nyelvén kívül – a nyelv viszont hangsúlyozottan fontos volt számára.) Ha egy külföldi elolvasa a kb. 80 kötetes életművet, nagyjából semmi újat nem tud meg Magyarországról. Igen, bármily megdöbbentő, egy átlagosan művelt és tájékozott – azaz újságolvasó és CNN-néző – nyugat-európai vagy amerikai olvasó szinte semmiféle pluszinformációhoz nem jut hozzá Magyarországról, a magyar történelemtől a Márai-életmű végigolvasásával. Ettől persze még rengeteg esztétikai élménnyel lesz gazdagabb, olvas sok kiváló, sok jó és néhány közepes szöveget – de ezek csupa olyan szövegek, amiket egy cseh, egy lengyel, egy német vagy egy francia is megírhatott volna.

Nagyon röviden szaladjuk át az életművet – persze 80 kötetről ekkora helyen összefoglalást adni lehetetlen, úgyhogy ez a töredék töredéke lehet csak.

Az „apróbb” regények: Márai legtöbb regényének semmiféle magyar specifikuma nincs: játszódhatnának Európa vagy Amerika bármely kisebb vagy nagyobb városában, ha a bennük előforduló egy-két helységnevet átírnák, senki nem venné észre a turpisságot. (Lásd arra, hogy a trükk működik: *Judit... és az utóhang*). Ezekben a könyvekben semmilyen speciálisan „magyar” nincs: általános emberi kérdésekkel/érzésekkel, problémákkal, sorsokkal, válságokkal és megoldási kísérletekkel foglalkoznak. Leginkább magánéleti válságokkal, egy-egy emberi élet fordulópontjával. Több közülük egy hosszú párbeszédre épül, mely szinte az egész regényen végighúzódik, rövidebb-hosszabb bevezetéssel és utójátékkal. Tipikusan ilyen *A sirály*, *A gyertyák csonkig égnék*, *a Válás Budán*, és mindez fokozottan igaz az emigrációban írt regényeire.

Jópár ezen regények közül tisztán csak a szerelemről szól – de valamilyen kamaszosan perverz módon, mintha egy pubertásos fiú képzelne el különböző „tisztátalan” helyzeteket: egy katonatiszt rájön, hogy a legjobb barátja le akarja löni a vadászaton, mert már hosszú ideje csalja őt a feleségével (*A gyertyák csonkig égnék*); híres zenész szerelmes egy frigid férjes asszonyba, s a kórházban, ahol ápolják, valamelyik apáca-nővér mintha belészeretne, de ez éppen csak

14 PTLHÁL György: Mint versenyparipa a startnál. *Magyar Nemzet*, 2020. április 21.

15 Orbán Viktor beszéde a felújított Hagyományok Háza átadóján. 2018. október 4. <<http://www.miniszterelnok.hu/orban-viktor-beszede-a-felujitott-hagyomanyok-haza-atadojan/>>

16 Orbán: Haza csak ott van, ahol hazafiak is vannak. *24.hu*, 2019. október 23. <<https://24.hu/belfold/2019/10/23/orban-viktor-oktober-23-megemlekezes>>

17 Rónay László könyve (*Márai Sándor*. Akadémiai, Bp. 2005.; bővítve: *Márai Sándor*. Éghajlat, Bp. 2017.) eddig a legrészletesebb írás az életműről. A monográfia érdekessége, hogy a legtöbb helyen nem adja meg a jócskán előforduló idézetek pontos lelőhelyét.

életművének szinte semmiféle „magyar” vonatkozása nincs

sejtetve van, kimondva nincs (*A nővér*); dúsgazdag úrifíú belehabarodik a cseléd lányba (*Az igazi*). Mindezek így lecsupaszítva eléggé tisztulúnek hatnak – s mi tagadás, ha Márai kétségtelen stílusművészetét lehántjuk róluk, akkor valóban azok is. Sőt! Van, ahol már napjaink örületeit előlegezi meg egy-egy momentummal: a szerelmes öreg szakácsné, aki beleszeret a cseléd lányba: „az inast el kellett bocsátani, s a szakácsnőt, egy magányos, öregebb asszonyt is el kellett küldeni, mert beleszeretett Juditba”.¹⁸ Ez minden mai *genderideológus* álma – a kezemben tartott könyvpéldány szerint ez a „huszadik ezer” volt, azaz legkevesebb húszezer példányt eladtak ebből, s még akkor is utánnyomták, amikor az orosz front már az ország határánál állt... *Az igazi* (valamint a folytatása, a *Judit... és az utóhang*) egyébként is a mélypont Márai munkásságában: olyasfajta osztályszemlélet süt át a szövegen, amitől még Zsdanov elvtársat is kiverne volna a hideg veríték. (Ha mindazt, amit Márai elmonologizál *Az igaziban* a polgárságról meg a proletárokról, Wass Albert vezeti fel valamelyik írásában a „polgár” helyett „arisztokratával”, akkor mindenki hülyére röhögi magát, és Arisztidet meg Tasziló grófot emlegeti.) A *Vendégjáték Bolzanóban* a Casanova-mítosz egy értelmezési kísérlete, jópofa gondolatjáték. A *Szindbád hazamegy* nagyjából minden nem magyar embernek érthetetlen, aki nem olvasott Krúdyt – márpedig ezek száma domináns a Lajtán túl, ráadásul a két szerző összekapcsolódó stílbravúrja sem jön vélhetőleg át a fordításokon.

Nézzük a kulcsregényeket! Az *Idegen emberek* Márai első igazi nagy sikere. A téma az utcán hevert, vagy mondhatjuk stílszerűbben: a levegőben lógott. A világháború és a forradalmak korát követő emigráns lét: Németország, majd Párizs. (Jópár ilyen olvashattunk Mária kortársaitól is.) Tipikusan önéletrajzi ihletésű – de hiszen Márai nem is írt szinte soha másról, mint önmagáról. Egyértelműen rokon a korabeli francia és német regényirodalommal, olyannyira, hogy bármelyikbe beilleszthető lenne, anélkül, hogy különösebben kilógna. Természetesen találunk (elszórt) utalásokat az otthoniakra, a többi emigráns magyarra és persze a „magyarságra” mint olyanra. De mindezt végtelenül pasztellelre festve, ahol a kontúrokat nem is látjuk, mintha csak egy impresszionista festményt szemlélnénk egészen közlelről. Például ilyesmiket olvasunk: „A magyar népbiztos jutott eszébe, aki Moszkvából jött Berlinbe látogatóba, s akit odahaza még a mozgalmi időből ismert, s a Kurfürstendammon, ahol találkoztak, könyörögve fordult hozzá, hogy vezesse egy magyar kocsmába s juttassa magyar könyvekhez és lapokhoz. Mikor a korcsmában Láng úr, tűnődések és harsány ígéretek után, a pörköltöt s a kovászos uborkát elébe helyezte, a népvezér meghatottan kezdett krákogni, s elérékenyült orrfújással, szégyenlősen fordította el fejét”.¹⁹ Hiába, ezek a népbiztosok már csak ilyenek voltak, akárki megmondhatja, aki átélte a „dicsőséges 133 napot”, főleg, ha még Moszkvában is járt fejtágítón! Szinte sajnálni kezdi az ember szegény Szamuelyt, aki az osztrák határőrök miatt soha többé nem jutott egy kis hazai ízhez Berlinben! Vagy itt a „magyarsága”, amiről a regény elején olvashatunk néhány passzust: „Berlinben jutott először eszébe, hogy ő magyar. Addig mindenfélét tudott magáról: hogy a szeme barna, haja fekete, beszél németül, franciául és magyarul s más ilyen tulajdonságokat, melyek ráillettek egy cigányprímásra is, s azt, hogy olvasta nagyjából az európai irodalmat s részleteiben a magyar irodalmat: de az, hogy ő magyar, valaki egészen más, mint egy másfajtájú ember a világon, akit egy német vagy egy francia, ha van emberismerete, látásból felismer s reámondja: »magyar« – ez egészen új helyzet volt számára a világban. Nem nagyon kellemes. Bizonyos udvariasságot érzett maga körül, alig észrevehető, a nagy nemzetek részéről kis nemzetek fiainak kijáró jóindulatot, az volt az érzése, mintha állandóan megnyugtatón, csitítónak, mondván: »Hogyne, persze, Ön magyar, nincs semmi baj, ez kitűnő dolog.« Ez oly feszélyező volt és legyűrhetetlen, ez a jóindulat.”²⁰ Igen, ezt Márai írta, nem egy SZDSZ-korifeus beszámolója a Frankfurteri Könyvvásáron tapasztaltokról.

**nem írt szinte soha
másról, mint önmagáról**

18 MÁRAI Sándor: *Az igazi*. Révai, Bp. 1944. 252.

19 MÁRAI Sándor: *Idegen emberek*. Révai, Bp. 1942. 28–29.

20 Uo. 29–30.

De vessünk egy pillantást azokra a Márai-regényekre, amelyek felbukkan valami „magyar”. Legelső sorban jöjjön a „fő mű”, *A féltékenyek* és folytatása, a *Sértődöttek*,²¹ ahol szülővárosa, Kassa allegorikus képe az egyik fő helyszín. Persze megnevezve nincs, csak amolyan „úgyis mindenki érti” módon van előadva. No mármint a háromnegyedrészt magyar lakosságú Kassát Trianonban elcsatolták Magyarországtól, s mára eljutottunk oda, hogy jószerivel hírmondóként van egy-két magyar a városban (németet pedig vélhetőleg hiába keresünk). Márainak pedig a szülővárosa volt, ifjúságának helyszíne – még ha nem is oda tért vissza hosszú nyugat-európai vándorútját követően. Már számára is csak mitológikus helyszín, nem élő valóság, nem lüktető-cselekvő város: „Kassa már nem izgat fel, nem nyugtalanít, a gyermekkor mélyvizében elsüllyedt csodálatos harang szavát nem halom többé” – írja.²²

A regények végtelenül hosszasan elemezhetőek, merthogy gyakorlatilag mitológiák, sőt mitológia-komplexumok, jó pár egymásra rakódó réteggel. Nézzük csak a *Város* visszatérését: „A pillanat [...] elkövetkezett; a város egy napon megmozdult, a regényben és az időben – e kettős térfogat a valóságban egy és ugyanaz – s lomha és óvatos, de végzetesen következetes mozgással, ahogyan a nagy testek, az államok, városok mozognak a mítoszban és a történelemben, elindult hazafelé. Lassan vándorolt, nem sietett; mint a hegyek, mikor mozognak az évezredekben.”²³ Vagy: „az idegenek elhagyták a várost, mert a Hang [...] átalakult vasból és dinamitból összekalapált erővé, s mindenféle parancsokat osztogatott a világban, népeket küldözgetett ide-oda, határokat szabdalt, idegesen. Így parancsolt reá az idegenekre is, hogy menjenek el ágyúikkal és adórendszereikkel a városból és országrészből”.²⁴ A „hang” itt: Adolf Hitler – róla ritkán írtak ilyesféle eufémizmussal. De hogy valamiféle „igazságtétel”, meg diplomácia, meg országegyesítés: ilyenről szó sincs, csak „Hang” van. Amint Márai írja: „Mert van az, hogy egy város elmozdul a térképen és egy népet kiirtanak; de most megértették, hogy mindez csak rendetlenség. A valóság a család, s ami a családon belül mirigyben, öntudatban, ízlésben, emlékekben és szándékokban cselekmény; néha jeltelen, alig észlelhető cselekmény; tehát történelem.”²⁵ Hogy területeket a lakóikkal együtt más országhoz csatolnak, kisebbségi sorsra kényszerítik, netán kiirtják őket (fizikailag vagy asszimilációval) – ez mellékes! Apró rendetlenség, mint egy kis pókháló a zongora sarkán. Hogy mi a fontos, arról valami egészen homályos leírást kapunk. Úgy egyáltalán: semmi nincs kimondva, vagyis semmiért nem vállaljuk a felelősséget! Mert ezeket a szöveget ezerféleképpen lehet magyarázni: olyanok, mint a kaleidoszkóp: egy óvatlan pillanatban bármely interpretáció a legkisebb mozdulatra, nézőpontváltozásra már ki is siklik a kezünk közül, és egészen más képet mutat. (S akkor hasonlítsuk ezt össze Wass Albert leírásával a *Jönnek!*-ben vagy a *Kard és kaszában* Kolozsvár visszatérésével!)

Márainál soha nem merült fel, miért is vészelt el a haza; csak úgy jöttek az idegenek a semmiből, elfoglalták a „várost”, és kész. Aztán megszólalt a „Hang”, és erre elmentek. Az egész annyira steril, mintha mondjuk a *Star Warst* néznénk: egyik bolygó a másik ellen, egy szép távoli mesében. Emellett a polgárságszim-

21 Furcsa, hogy Márai fő művének (*A féltékenyek* és a *Sértődöttek* című, két szorosan összetartozó regénynek) még kanonizált, elfogadott címe sincs. Képzelnék csak el, hogy mondjuk a *Háború és békét* háromféle címen adják ki. Először ugyanis megjelenik Budapesten, a Révainál: 1. *Sértődöttek. A hang* (1947); 2. *Sértődöttek. Jelvény és jelentés* (második rész, 1947); 3. *Sértődöttek. Művészet és szerelem* (harmadik rész, 1948) – ez utóbbit zúzták be. Aztán telnek-múlnak az évtizedek, és megjelenik a *Garrenek műve* (Stephen Vorosvary-Weller kiadása, 1988), egyben a *Zendülőkkal* és *A féltékenyekkel*. Itt a három rész már így szerepel: 1. *Sértődöttek. A hang*. 2. *Jelvény és jelentés*; 3. *Utóhang. Sereghajtók*. Itt a régi *Művészet és szerelem* kötetben (most: *Sereghajtók*) megszűnik a négy részre osztás, az első és a negyedik cím (*Az áruló és A színház*) eltűnik, a második és harmadik rész címe (*Ábel naplója és Péter naplója*) fejezetcímme minősítettik vissza. Utána már csak pár év telik el, és jönnek a magyarországi kiadások – de itt már csak szemezgetünk, elkerülendő az idegösszeroppanást, és egyébként sem bibliográfiát írunk: 1996 – Akadémiai Kiadó: *Az idegenek/Sértődöttek. A hang* (ez az eredeti *A féltékenyek* második kötete, ennek volt az alcíme *Az idegenek*, és a *Sértődöttek* első része, egy kötetben. 2006 – Helikon kiadás: *A Garrenek műve. Regényciklus. Sértődöttek. A hang*. Közben *A féltékenyeket* szétszedték, és időnként kiadják a kétkötetes munka második kötetét *Az idegenek* címmel (Helikon, Bp. 2006.), ám 2015-ben ismét *Féltékenyek* lesz belőle a Helikonnál (igaz, a névelő lekopott előle). A Bookline ismertetője alapján: „A kötet az 1937-es kiadás alapján a *Féltékenyek* és *Az Idegenek* című művet adja közre.”

22 MÁRAI Sándor: *Napló (1943–1944)* Révai, Bp. 1945. 119.

23 MÁRAI Sándor: *Sértődöttek* [harmadik rész] *Művészet és szerelem*. Révai, Bp. 1948. 9. és *A Garrenek műve*. I.m. 347.

24 MÁRAI: *Művészet... I.m.* 11. és *A Garrenek műve*. I.m. 348.

25 MÁRAI: *Sértődöttek*. I.m. 42. és *A Garrenek műve*. I.m. 368.

bólum-rendszer olyannyira allegorikus, hogy szinte már ki sem látszik alóla a valóság.

Röpirat a nemzetnevelés ügyében: lehetne értekezni az országról, múltról, jelenről, jövőről – de Márai nem teszi. Ilyesféle megállapításokat tesz: „A magyarság Európa sorsának intézésébe nem szólhat [bele] döntő szóval, de saját sorsának intézése kezében van. A háború által teremtett helyzet a Duna-medencében a magyarságot vezetős szerepre jelölte ki.”²⁶ Szomorúan konstatálhatjuk, hogy mindkét állításban tévedett. Később visszaköszön Klebelsberg, de sok újat Márai nem tett hozzá. Az pedig, hogy egy rövidesen lezáruló háború végéig miként lehet nemzetnevelést folytatni, teljességgel homályban marad. Márai mindig hangsúlyozta arisztokratikus nézetét: a műveltség valami iszonyúan bonyolult és összetett dolog, amit legalábbis generációkon át kell csiszolni és egyéni szinten egész életen át tökéletesíteni. Akkor háborús viszonyok közt nemzetet nevelni a háborút közvetlenül követő feladatra: vajh hogyan? Ha meg hosszú távon értendő, akkor minek a háborút belekeverni, akkor maradjunk a generációnyi távlatoknál! Akad még itt a korban jellegzetes, „Mi a magyar?” kérdéskör rövid összefoglalása, sajnos a szokásos közhelyekkel (melyeket itt most nem részletezünk). Ennek összeurópai perspektívába helyezése a következő lépés: „Két nemzetnek lesz, meggyőződésünk szerint, rendkívül fontos szerepe az új, a minőségi verseny erkölcsi és anyagi katarzisában megújuló Európában: a magyarnak, Délkelet-Európában, s a franciának, Nyugaton.”²⁷ Ezeknek ismét egyike sem teljesült. Ami az állításnál érdekesebb, az inkább az, ami kimaradt belőle: 1942-ben nem a németeket tekinteni az „új Európa” – bármit jelentsen is majd ez – vezetőjének, mondhatni, akár bátorság is volt, de kiállítás mindenképpen. Annál szomorúbb, hogy a minket érintő rész – a magyarság hivatása a háború után – nem más, mint egy közhelygyűjtemény, jó szándékú, műveltséget sugárzó, de gyakorlatilag konkrétumok nélküli. S ezt már a kortársak is így látták: visszatérő kritika volt az írással kapcsolatban, hogy sok minden van benne, de „nemzetnevelés” nincs. Megdicséri a ponyvarendeletet, de hiányolja a „magas” irodalmat, s annak támogatását – mindez százéves európai toposz a széplelkek világában.

De hogy ne csak vaktában vagdalkozzunk a szépen hangzó közhelyekről: nézzünk pár idézetet a dölt betűs kiemeltek közül! „Mert a műveltséghez bátorság kell, igen, az igazi műveltséghez hősiesség kell. A műveltség a béke hősiessége.”²⁸ „A nevelést természetesen a mélyben kell kezdeni, a népiskolában.”²⁹ „De szükségesnek és a nemzet érdekében elkerülhetetlennek véljük éppen a néptanítók képzési, nevelési, továbbképzési szintjének emelését.”³⁰ Az idézett kiadásban találunk még egy *Utóhangot*,³¹ ami az írók felelősségének örökbecsű témáját boncolgatja, de előrébb ezzel sem jutunk arra nézvést, hogy mi is lenne a teendő konkrétan.

Márai Franciaország 1940-es összeomlása után elutazik Kassára egy napra, s ennek kapcsán egy egész kötetet összeelmélkedik *Kassai őrvárat* címmel Európáról, történelemről, az életről és csupa efféle, fennkölt dolgokról. Azt szinte mondani sem kell, hogy egy-két futó, halovány színű megjegyzése van csak szülővárosa húszéves megszállásáról, ilyesmik például: „A csehek évtizedekben gondolkoztak és építettek, mint akinek minden nagyon sürgős. [...] Minden a kezükben volt, sokat alkottak, még többet tehettek volna, s mindent kiejtettek kezükből, mert húsz éven át nem lehetett velük nyugodtan beszélni, a demokrácia napfényes homlokzata mögött alaacsonyhomlokú, kicsinyes és vadul sovén cseh hivatalnokszellem basáskodott. Itt nem volt keresnivalójuk, ez történelmi bizonyosság. Bukásukban nincs nagyság, mert önzőek voltak, pökhendiek, igazságtalanok.”³²

konkrétumok nélküli jószándékú közhelygyűjtemény

26 MÁRAI Sándor: *Röpirat a nemzetnevelés ügyében*. Révai, Bp. 1942. 36. (Kiemelés az eredetiben.)

27 *Uo.* 71. (Kiemelés az eredetiben.)

28 *Uo.* 95.

29 *Uo.* 97.

30 *Uo.* 98.

31 *Uo.* 113–142.

32 MÁRAI Sándor: *Kassai őrvárat*. Révai, Bp. 1941. 54–55.

Magyar horizont – Kassa látképe, háttérben az Orsolya-rendi templom, jobbra az Orbán-torony, a Szent Erzsébet székesegyház és a domonkos templom tornya, 1940 (Fortepan)

Ám menjünk tovább! Nézzük a *Naplókat*, elvégre, ha van személyes műfaj, ahol az író vallhat arról, ami számára igazán fontos, akkor ez az. Csalódás: a kötetek gyakorlatilag olvasónaplók, majd’ mindig szellemes, de sokszor fanyalgó és modoroskodó megjegyzések íróról, művekről, másrészt pedig sztoikus beütéssel és *bon mot*-kal telített életbölcseések. De az, hogy az ország, amiben a szerző él, a nemzet, amihez tartozik, valami keserves és évtizedekre/évszázadokra meghatározó válság(ok)on megy át, annak szinte nyoma sincs bennük. Az első *Napló* (1943–44) első száz oldalán jószerivel egyetlen politikai utalást találunk: „A kávéházban D. lép hozzám, megfiatalodva, barnán, egészségesen. »Nyaraltál?« – kérdem. Oly nagy a változás, melyen utolsó találkozásunk óta átesett! – »Nem« – mondja –, »de tíz hónapot töltöttem az orosz fronton, az első vonalban.«³³ Mit is mondhatnánk erre? Ezért a pár sorért azért erősen pofon verték volna néhány külvárosi söntésben. Vagy politológusi megközelítéssel: ez a megjegyzés is erős SZDSZ-életérzést áraszt.

S nem kell a paletta túlvégéről ellentétes példát hoznunk, vessük csak össze Márai 1943–44-es naplóját Fenyő Miksa ugyanazon műfajú 1944–45-ös naplójával, az 1946-ban kiadott *Az elsodort országgal*. Ég és föld – hogy Márait parafrazeáljuk, és pedig Fenyő Miksa javára. Pedig ő igazán amatőr volt, minden irodalmi kontárkodása ellenére, míg Márai profi. Fenyő ráadásul bujdosott ezalatt, bezárva egy lakásba, Márai meg szabadon járhatott. És mégis: Fenyőnél eleven, élő szöveget találunk, valós, hús-vér alakokkal, egy megfoghatóan agonizáló országot, és csak a háttérben, amennyit egy magánnapló valóban indokol, annyiban van ő ott – pedig nála tényleg szó szerint „vérre ment”. Márainál csak egy hatalmas egót látunk a naplóban, ami meglehetősen zokon vette, hogy most itt körülötte világháborút vívnak, ami egyrészt zavarja az alkotásban, másrészt meglehetősen illetlennek találja az egész célcót az európai műveltség

³³ MÁRAI: *Napló (1943–1944)* I.m. 85–86.

szemszögéből. (Talán a fránya jobboldalnak inkább Fenyő Miksát kellene ki-sajátítania?)

Menjünk tovább! *Napló 1945–1957* – elég mozgalmas évtized: mindjárt 1945-tel kezdődik: szovjet megszállás, Budapest ostroma. És a legelső bejegyzés: „A rabbi, aki a szomszédban rejtőzött, az orosz megszállás második napján átjön és sápadtan adja elő: orosz katona járt nála az imént, az asszonnyal bizalmaskodni kezdett, majd átkutatta a házat.”³⁴ Bizonyára ilyenek voltak ezek az orosz katonák: „bizalmaskodtak” a hölgyekkel... ha nem lenne ennyire tragikus és kegyeletsértő, most elironizálhatnánk ezen az eufémizmuson. De inkább hagyjuk! Maximum hasonlítsuk össze Wass Alberttől az *Adjátok vissza a hegyeimet!* vonatkozó passzusaiival. Ezen felül Márainál az oroszok még órákat gyűjtenek, aminek kapcsán el lehet filozofálgatni az ázsiaiak időérzékéről – és ennyi. A bombázás porig rombolta a házat, ettől megsemmisült a könyvtára. Talán emberek is meghaltak, de azokról nem esik szó. Szóval, ha van pasztellszínű ostromábrázolás, orosz megszállás, hát akkor ez az! Pedig a könyv emigrációban jelent meg, cenzúra nem volt. Pár lappal később: „Moszkvából hazatért öreg magyar íróval beszélek. Rokonszenves és szerény; nem viselkedik »győztes« módjára.”³⁵ Bizonyára ilyenek voltak, ez lehetett az általános, a tipikus... csak érteném, hogy akkor minek kellett innen emigrálni?

A későbbi naplókban (1958–1967, 1968–1975, 1976–1983) – természetesen leg – egyre kevesebb magyar vonatkozású bejegyzést olvashatni, szinte már alig-alig van ilyen, ha mégis akad, az irodalmi, esetleg nyelvi témájú, vagy pedig néhány rossz szó a kortársakról (különösen utálta a népi írókat, a háború előtt és után is, soha nem mulasztotta el gúnyolódni rajtuk és lesajnálni őket), valamint a múltbéli országról. Például 1964-ből: „Mi az, amit semmiképpen-nem akarnak [a magyar fiatalok], odahaza sem, máshol sem? A »régii világ« társadalmi hierarchiáját, a méltóságosuramos, kérlekalássonos világot. Ezt gyűlölik. (Igazuk van.) Megvetéssel beszélnek az »úri világ«-ról. Ebben nincs igazuk, mert fiatalok, és ezt a világot csak hallomásból ismerték: nem tudják, hogy a valóság néha embertelenebb, megalázóbb volt, mint ahogy ők, akik csak hallottak erről, képzelik; de azt sem tudják, hogy ennek az elmúlt »úri világ«-nak nagy hibája éppen az volt, hogy már nem volt »úri«: csak úrhatnám volt, uraskodó. És ezt a neobarokk álúriságot a régi társadalom jobbjai éppen úgy megvetették, mint ők, a fiatalok.”³⁶ Ezek a naplók már főleg olvasmányélmények és személyes reflexiók rögzítése, illetve általános életbölcse-ségek, amolyan Epiktétosz-utánérzések – csak Epiktétosznál (sajnos) sokkal hosszabban. Azért néha meg-megvillan valami: „Erdély fájdalmas vergődéséről eljutnak hírek a nagyvilágba, de a felvidéki magyarság tragikus sorsának mintha nem is lenne visszhangja. Beneš és társai, Közép-Kelet-Európa sírásói egymillió embert bélyegeztek meg, százezreket kergettek ki otthonukból, fosztottak meg társadalmi jogaiktól. Nemzetközi fórumok előtt egy szó sem hangzik el erről a pokoljárásról.”³⁷

A végére maradt a *Föld, föld!...*, ami kétségtelenül szerzőnk egyik legjobb könyve. Roppant érdekes szubjektív beszámoló a háború végétől az író kommunista hatalomátvétel miatt választott emigrációjáig. Szinte regényesített napló. Rengeteget megtudunk Márai gondolataiból, érzéseiből, reflexióiból, de szinte semmit nem tudunk meg az országról. Ez is egy szép impresszionista kép: gyönyörű színekkel festett képzeletbeli táj, de a valóságos tájhoz nem sok köze van. S nem is csak az a lényeges, ami benne van, hanem az, ami nincs benne: nincs háborús erőszak, nincsenek megbecstelenített nők, nincs szerb, csehszlovák meg román bosszúállás, nincs berendezkedő GPU és ÁVÓ-barbárság.³⁸ Annál, amit ír, talán még inkább érdekes, amiről nem vagy csak igazán szór-

**hatalmas egót
látunk naplóiban**

34 MÁRAI: *Napló (1945–1957)* I.m. 5.

35 Uo. 15.

36 MÁRAI SÁNDOR: *Napló (1958–1967)* Újváry „Griff” Verlag, München, 1977. 158–159.

37 MÁRAI SÁNDOR: *Napló (1976–1983)* Újváry „Griff” Verlag, München, 1984–1985. 181.

38 „Előbb a hírhedett *Andrássy út 60.* elnevezésű házban, a kommunista Államvédelmi Rendőrség pincéjében töltött néhány hetet, majd egy reggel az oroszok teherautóra rakták és átvitték a GEPU, az orosz tábortól, politikai rendőrség egyik villaházának fogdája. Itt is heteken át időzött”. (MÁRAI SÁNDOR: *Föld, föld!...* Stephen Vörösváry–Weller, Toronto, 1972. 79.). Figyeljünk a szóhasználatra: „időzött” a szovjet titkosrendőrségnél.

mentén ír: Magyarország háborús megpróbáltatásairól, a fronton harcolók és a hátszág orosz megszállás és ostrom alatti szenvedéséről, majd a kommunista hatalomátvétel atrocitásairól. Mindez csak a háttérben néha-néha megvilágító szokásos pasztellszínű impresszió. Pedig emigrációban, kanadai emigráns kiadónál bármit megírhatott volna: őszintén, *expressis verbis*, egyenesen.

ORSZÁGIMÁZS À LA MÁRAI

Akkor előlegezzük meg a végkövetkeztetést: Márai magyarságról és Magyarországról alkotott képe, ami az írásaiból kirajzolódik, kísértetiesen emlékeztet a néhai SZDSZ országimázsára és honfitársaikról alkotott véleményére. S itt és most pár idézet következik, amivel megkíséreljük alátámasztani sommás állításunkat. Nyolcvankötetnyi írást természetesen lehetetlen pár oldalon elemezni/kivonatolni, néhány idézettel bemutatni, ezért éppen csak felvillantunk momentumokat – bízva abban, hogy sikerült „reprezentatív” szövegrészeket találni. Persze ebből a 80 kötetből lehet felhozni mondatokat/bekezdéseket, amik ellentétben vannak az itt leírtakkal, vagy árnyalják azokat – ám nem hinném, hogy az egész összkép lényegesen megmásítható.³⁹ S akkor nézzük slágvortosan!

1) A magyarság tekintélyes része jobboldali: ez gyakorlatilag a bugris, műveletlen, de erőszakos, kirekesztő, intoleráns, antiszemita népséget takarja, akik a Horthy-korszakban hatalmon voltak. (És 2010 óta megint hatalmon vannak!) A magyarság tulajdonképpen a szíve mélyén egy fasiszta (esetleg fasisztoid) csöcselék, aki végtelenül távol éli életét a „minőségtől”, minden tekintetben, s amint egy picit leveszik róla a pórázt és a szájkosarat, előjön az őrzőngő szélsőjobboldali.

„A kommunisták csak végrehajtják azt, amit a szűrös gatyás jobboldaliak tervelnek. [...] A kommunizmus tragédia, de az igazi ellenfél mindig a »nemzeti« jelmezbe öltöztetett képmutató kapzsi jobboldali»⁴⁰ – zene a balliberális fülnék. 1990 óta ez úgy modernizálódott, hogy a posztkommunista lehet rossz, de a nemzeti/konzervatív az igazi tragédia. „Ahhoz, hogy Magyarország megint nemzet legyen, megbecsült család a világban, ki kell pusztítani egyfajta ember lelkéből a »jobboldaliság« címkéjével ismert különös valamit; a tudatot, hogy ő, mint »keresztény magyar ember«, előjogokkal élhet e világban; egyszerűen azért, mert »keresztény, magyar úri ember«, joga van tehetség és tudás nélkül

is jól élni, fennhordani az orrát, lenézni mindenkit, aki nem »keresztény-magyar« vagy »úriember«, tartani a markát, s a keresztény-magyar markába baksist kérni államtól, társadalomtól: állást, kitüntetést, maradék zsidóbirtokot, potya nyaralást a Galyatetőn, kivételezést az élet minden vonatkozásában. Mert ez volt a »jobboldaliság« igazi értelme. S ez a fajta nem tanul.»⁴¹ *No comment.* Különösen igaz mindezen lesújtó jellemzés a középosztályra: „Ez a gyökeréig romlott magyar középosztály még mindig nem akarja, nem meri látni a valóságot. Valamilyen titkos, új fegyverről ábrándoznak, mely rendbehoz mindent, s ők kapnak ajándékba egy új, maradék zsidóbirtokot: ez minden, amit hisznek, értenek és remélnek” – írja Márai.⁴² Vagy például ott van a *Hallgatni akartam* címmel kiadott írás – talán nem véletlenül nem közölte életében. Az egész olyan, hogy a kádári kultúrpolitika boldogan engedte volna át, legfeljebb megtoldja néhány „magyarozó lábjegyzettel” ott, ahol a szerző némi kritikát fogalmaz meg a kommunistákkal szemben. Ami a Horthy-korszak jellemzését illeti, azt akár Molnár Erik és Andics Erzsébet is írhatták volna.

2) Vannak a kiválasztott (liberális) értelmiségiek, ezek már annyira európeerek, hogy szinte nyugatiak is lehetnének, de sajnos roppant kevesen vannak,

39 Aki további példákra vágyik, az bőven találhat – az itt idézendőknél sokkalta keményebb mondatokat – Révész Sándor már hivatkozott, *Az antimindenes* című írásában.

40 MÁRAI Sándor: *Napló (1984–89)* Helikon, Bp. 1991. 1984. május 23-i bejegyzés.

41 MÁRAI: *Napló (1943–44)* I.m. 502.

42 Uo. 149.

» Kísértetiesen emlékeztet a néhai SZDSZ országimázsára

s velük szemben állnak az előbbieken említettek, akiknek az acsargó üvöltése elnyomja az ő higgadt és mértékadó szavukat. Az ilyen értelmiségiek, és főleg az írók kötelessége, hogy morális mércét adjanak a társadalomnak, így korlátozva a politikát, mintegy etikai alapon ellenőrizve azt. A mindenhol jelenlévő polgármítosz piedesztáljáról Márai (általánosítva) fensőbbes lenézéssel beszél a honfitársairól – de ennek „negatívumából” sokat levon, hogy általában fensőbbes lenézéssel beszél szinte mindenkiről, kivéve néhány „magasan kvalifikált értelmiségit”. Akik persze lehetőleg hasonlóképp gondolkodnak a világról. Akinek viszont markánsan különböző véleménye, általában politikai véleménye van, az ugyanúgy megkapja a lesajnáló/degradáló minősítést. Mindezt sokszor egyenesen mondja ki, néhol viszont csak szőr mentén, nem *expressis verbis* kifejtve szerepel, csak sejtetve, félszavakkal, utalásokkal. Mint egyfajta diplomáciai fogadáson, ahol semmi nem fekete-fehér a társalgásban, minden csak enyhén szürke, de a szürke különféle árnyalatait pontosan értik a beavatottak.

„Mi közöm az emberekhez? Zsidókhoz, keresztényekhez? Magyarokhoz, németekhez, angolokhoz? [...] Lelkemhez és a magyar nyelvhez van közöm; néhány könyvhöz, tájhoz, vershez, magyarul. Minden más közömbös és reménytelen” – olvassuk egyik naplójában.⁴³ S aztán itt van ez az örök liberális hitvallás a felsőbbrendűség elefántcsonttornyából – amolyan „disznók elé gyöngyöt” *ars poeticaként*: „A meggyőződés, hogy az embereket nevelni lehet, s más egyebet nem is lehet kezdeni velük, csak nevelni és tanítani, – s itt, és ebben, éppen mi, az írók megbuktunk.”⁴⁴ Hát persze: itten van ez a csomó ember, bunkók és mucaiak, amíg a városi író meg nem neveli őket, s nem farag belőlük jó polgárt. De hát hiába írogattak össze mindenfélét évszázadok alatt, megbuktak, mert ugyanolyan elmaradtok maradtak a népek, s most elkezdtek világháborúzni. Ezért most az író szomorú, s néha csekélyke önvád suhan át a lelkén. Mintha csak egy szabaddemokrata politikust hallanánk a 2010-es választásokat követően. A liberális emberkép: az ember mint olyan egy üres tábla, attól függ, mit írunk rá, s persze korlátlanul nevelhető, tanítható. Amihez kell egy tanító: ki más, mint a liberális értelmiségi, jelen esetben az „író”?

„A polgár és a polgári rend az emberi együttélés egyik legértékesebb, leghasznosabb, magasrendű terméke, mindaddig, amíg alkot és hősiek” – áll egy helyütt.⁴⁵ Érdemes lenne elgondolkodni, mikor voltak hősiek a magyar „polgárok” a 20. században? S ha már osztálytagozódás: nem voltak-e hősiebbek náluk a parasztok vagy a munkások a 20. század Magyarországon? Lehet, hogy elfogultság, de óhatatlanul beugranak a „polgárok” 1944–45-ös visszaemlékezései, naplók, emlékiratok, ostromnaplók – hát az a bizonyos városi magas értelmiség, a tanításra és nevelésre hivatott, nos, az sok minden volt, de hősiek nem! Márai – saját maga is – több száz évre nyúlt vissza a *Kassai polgárokban*, amíg végre hősiek polgárokat talált.

Vagy olvassuk ezt a passzust: „volt egy szabadelvű magyar értelmiség, amely a reformkorszakot követően iparkodott megvalósítani egy liberális Magyarországot. Ez a Magyarország elpusztult, de fosszilizai még mindig értékesebbek, mint a keresztény kurzusok és azt követően a marxistának címkézett érdekszövetségek összjátéka.”⁴⁶ Láthatjuk, ugyanaz a dichotóm világgép, ami annyira ismerős a mai médiából: vannak a „jó” balliberálisok, és van velük szemben mindenki: jobboldali és kommunista, egyre megy, mindkettő az igaz hit ellensége, s szinte már el sem dönthető, melyik a rosszabb (azért, ha szívük szerint szólnak, akkor mindig a jobboldali minősül rosszabbnak). Az emberkép lényege a „műveltség”: nem kell semmit tennie, nem kell cselekednie, egyszerűen műveltnek kell lennie. Ezen belül aztán lehet olyannyira kispolgári, amennyire akar, a lényeg, hogy ő a „művelt polgár” – és ezzel be is teljesíti a hivatását, abszolút passzivitásában is. Eszébe juthatott volna, hogy az általa olyannyira kár-

mély lenézéssel beszél
a vidéki Magyarországról

43 MÁRAI: *Napló (1944–1945) I.m.* 126–127.

44 MÁRAI: *Kassai érvjárát. I.m.* 31.

45 *Uo.* 74.

46 MÁRAI: *Napló (1976–1983) I.m.* 105–106.

Polgártárs – Márai-mellszobor
Budán, a Krisztinavárosban
(Gulyás Gyula, 2001)
(Wikimedia Commons)

hozott Bárdossy vagy Imrédy sem műveletlen alakok voltak, némi műveltség beléjük is szorult. Úgyhogy talán valami másnak is kellett lenni a háttérben...

3) Márai mély lenézéssel beszél a vidéki Magyarországról: „Nyolc hónapja nagyrészt falun élek, paraszttal érintkezem. De nem hiszem, hogy »ismerem« a parasztokat. Nem vagyok falukutató. [...] Szerényen csak annyit mondhatok, hogy a legszegényebb gyári munkás lelkében is több a nagylelkűség, emberi szolidaritás, mint egy jómódú parasztban.”⁴⁷ Mint írja, szerinte „a magyart nem gyűlölik a világban, inkább csak megmosolyogják. Van benne valami reménytelenül divatjamúlt; mintha ma is zsinóros dolmányt viselne és delizsánccon utazna, pirosbugyogós hajdúval a bakon.”⁴⁸

4) Történelemlépe szerint Magyarország a 20. században tulajdonképpen csak azt kapta, amit megérdemelt – a végtelenül jó szándékú, de csekély számú haladó politikust maga alá gyűrte a magyar ugar: „Hiszen ha meg lehetne menteni Erdélyt! Magyarországot! De nem lehet csak határokat menteni ott, ahol – az ingó, változó, fenyegetett határok mögött – nincs egységes nemzet, felelős nemzeti lelkiismeret, nemzeti közvélemény! Ezen múlik minden.”⁴⁹ Ez a bekezdés kommentárt sem igényel: „Füzetben kiadták Krúdy apró rajzait, melyeket az elmúlt világháborúban, a »kicsi«-ben írogatott a pesti lapokban. Csakugyan, mit is csinálna ma Krúdy? Hogyan viselkedne? Valószínűleg mélyen

47 MÁRAI: *Napló (1943–1944)* I.m. 441.

48 MÁRAI: *Napló (1944–1945)* I.m. 184.

49 MÁRAI: *Napló (1943–1944)* I.m. 379.

sértené a záróra, s úri, emberi és írói rangját sértené az általános szellemi szint-süllyedés. De máskülönben ugyanazt csinálná: dünnögne, bort inna, s cikket írna a lapokba a Luca-napjáról és régi belvárosi ledér személyekről. Igaz, Trianonról is írt, a múlt háború vége felé, megható kétségbeeséssel és reménykedéssel: ő is hitte, amit ma sokan szeretnénk hinni, hogy ezt a nemzetet megmentheti a vad és gyűlölködő világban a műveltség, az írók és az irodalom... De mit tanult ez a nemzet Trianonból? Semmit. Felnevelt egy zsebrák, basáskodó, önző és műveletlen középosztályt, s utált mindent és félt mindentől, ami igazi műveltség. Tudta ezt Krúdy? Szívével bizonyosan tudta.”⁵⁰

5) Magyarországon élni kíneserves, egyfajta szörnyű megpróbáltatás, s legjobb innen elmenni: „Ha csak dolgozni kellene az emberekért! Már az sem könnyű! De élni is kell közöttük. S ez csaknem lehetetlen.”⁵¹ Vagy: „Elmenni innen, mihelyst lehet. Ha élek még, ha lesz erőm és módom, elmenni innen. Magyarul írni, odakünn is, a magyarság neveléséért dolgozni. De elmenni innen. [...] Nem haragudni. Nem panaszkodni, soha, senki előtt. Csak, mihelyst lehet, csendesen elmenni innen. Nem: ha francia vagy angol, nem: ha cseh, román, vagy szerb lennék, egy nemzet szeretete segítene munkámban. Így inkább egy nemzet szándéka és akarata ellenére kell elvégezni azt.”⁵² Mondja ezt az író, aki a naplójában pár oldallal később elmeséli, hogy miként lett az Akadémia tagja. Nem, nem a francia akadémiairól van szó, ahol hemzsegnek a regényírók: a Magyar Tudományos Akadémia választotta tagjai sorába. Akinek a művei hatalmas példányban keltek el itthon. Aki még a szovjet megszállás alatt is szinte szabadon utazgathatott külföldre. Mintha *déja vunk* lenne egy-némely közelmúltbeli megszólalással, azzal a sajnálatos különbséggel, hogy Márai *tényleg* elment.

MÁRAI ÉS A MŰVELT NYUGAT

Akkor röviden: Wass Albert nyugat-európai recepciója lehetetlen. Márai munkáival szemben Wass Albert regényei óhatatlanul is tele vannak politikai utalásokkal: mikor a legegyszerűbb sorsokról ír, akkor is azonnal felrémlik a háttérben a nagypolitika, az ország sorsa. Olyasmire gondolok, mint mondjuk a *Tizenhárom almafa*, vagy a folytatása, az *Elvásik a veres csillag*, ami egy egyszerű falusi házaspárról szól, s érthetetlen egy francia vagy egy angol előtt oldalanként két-három lábjegyzet nélkül. Az, ami számunkra alfa és omega: Trianon, határmódosítás, bécsi döntések, terület-visszacsatolás, orosz front, szovjet megszállás, kommunista diktatúra – az az ő számukra kínai. Szó szerint: legalább annyira idegen történet, mintha messze a Távol-Keleten ment volna végbe – sőt, ahhoz jóval több közük van lelkileg. Megkockáztatom, hogy egy 1940 után született német sem igazán érti meg – annyira szögesen ellentétes azzal, amit ő tanult, vagy amivel őt indoktrinálták. Ha például zabráló német katonákról olvas, az érthető számára, de hogy valaki a II. világháború előtti egyik-másik külpolitikai döntésének örüljön, mi több, mint élete sorsdöntő pozitív eseményét élje meg? Vagy, hogy valakit agyonvernek, mert magyarul beszél? – nem, ehhez már sok-sok száz lábjegyzet sem lenne elég. Wass Albert életútja is ezt példázza, hogy a folyamatos közéleti aktivitás vélhetőleg legalább olyan szerepet töltött be a saját életében, mint az irodalom – még ha eredménye annak sajnos alig is mutatkozott.

Márai ezzel szemben gyakorlatilag egy szellemi elefántcsonttoronyban élte le az életét, és írásai szinte egy centivel sem léptek túl a torony falán. Néha ugyan megörökítette, amit a toronyablakból kikukkantva látott, meg apró írásokat küldött a Szabad Európának; de hozzá képest még Babits is *homo politicus* volt, Kosztolányi pedig egyenesen közéleti aktivista. Ennek is köszönhető, hogy egy Márai-regényt vagy -naplót bármelyik német, angol vagy francia végigolvashat minimális jegyzetapparátussal, sőt akár jegyzetek nélkül is – legfeljebb ez utóbbi esetben találkozik majd néhány számára ismeretlen névvel a magyar irodalom-

50 MÁRAI: *Napló (1944–1945)* I.m. 186–187.

51 Uo. 170.

52 Uo. 137–138.

ból, de ez a műélvezetben nem különösebben fogja zavarni. Egyébként úgyis főként általa jól ismert szerzők munkáiról van bennük szó, valamint olyan élethelyzetekről, bölcselkedésekről, amikkel tökéletesen tisztában van és megérti, sőt akár át is éli őket.

A félreértések elkerülése végett: ez az írás egyetlen szóval sem akar „ítélkezni”, ne adj’ Isten, minősíteni. Nem mondja, hogy az egyik jó, a másik rossz, vagy az egyik káros, a másik hasznos. Nem! Csak annyit mond, hogy a magyar irodalmon belül is pontosan megtalálható az a fő törésvonal, ami a kommunizmus bukása után kezdett láthatóvá válni Európában és Észak-Amerikában, és ami mára kézzelfogható, sőt néha véres valósággá válik: a nemzeti identitást tagadó, szélsőségesen individualista álláspont, amit általában „balliberális” névvel illetünk itthon, illetve a nemzeti karaktert őrző, a közösségi igényeket, érdekeket nagyon sokszor az egyéni érdek elé/mellé helyező gondolkodás, amit sokféle néven illetnek: a nacionalistától kezdve az „illiberálison” át a mu-csaiig – vérmérséklet, földrajzi elhelyezkedés és műveltség szerint széles skálán mozogva. Nem nevezném konzervatívnak: az valami más kategória, még ha jóval közelebb áll is vélhetőleg az utóbbihoz.

Ez az írás csupán arra próbál rávilágítani, mennyire reménytelen az a régi magyar ábránd, hogy „majd a halhatatlan magyar irodalom nagyságai megértetik a művelt Nyugattal, hogy kik is vagyunk mi” – nem, ez nem járható. Csak azt fogja Nyugat-Európa befogadni, ami az ő gondolkodását, érzéseit erősíti. No meg az előítéleteit. Egyfajta pozitív visszacsatolás az egész irodalmi recepció: azért lelkesedik, azt ajnározza, ami megerősíti addigi ismereteit, véleményét. Nem megismerni akar, mélyen, igazából, hanem egy felszínes véleményt még erősebben interiorizálni, a változtatás lehetősége nélkül. Egyszerűen nem

kíváncsiak ott ránk: el lehet jönni bulizni Budapestre, romkocsmáználni, vagy műemlékeket nézegetni, kipipálni még egy úticélt. De megérteni, az annyira bonyolult lenne! Ennek megfelelően Márai nyugat-európai olvasója a művekből ugyanazt a magyarság- és Magyarország-képet kapja, mint amit a balliberális ellenzék és a vele szövetséges helyi értelmiség immár három évtizede sulykol – megdöbbentő sikerrel – az ottani médián keresztül

országunkról. Tehát az „egyszerűbb” olvasónak szimpla megerősítéseménye lesz, a „vájtfülűeknek” pedig az iszonyúan-művelt-magyar-író-veleménye-is-ez-volt típusú intellektuális alátámasztása annak, ami a médiából folyamatosan ömlik. Meg aztán tegyük a szívünkre a kezünket: mennyit tett a magyar konzervatív értelmiség azért, hogy „megértesse” magát? Politikailag természetesen ott vagyunk Európa térképén, már csak miniszterelnökünk rendszeres uniós politikuspukkasztó teljesítményének köszönhetően is, és a hivatalos diplomácia is tesz mostanság ennek érdekében. De a kulturális mezőben a kezdeti lépések elején tartunk.

És még valamit: jelen sorok szerzője szerint kivételes szerencse, hogy Márai „befutott” Nyugat-Európában. Merthogy mégis a miénk: elvégre magyarul írt. Véletlenül sem szabad átesni a balliberális véleményformálók mentalitásának követésébe, mondván, „pusztuljon, ami nem az én véleményem”. Ellenkezőleg: örülni kell, hogy valaki a magyar irodalomból magas színvonalon is művelte azt, amit az utóbbi harminc évben olyan alpári színvonaltalanságban művelnek sokan. Vissza kellene találni az irodalomban az esztétikához, magunk mögött hagyva a direkt politikai vonatkozásokat. Merthogy Márai sok regénye egyszerűen „szép” – öröm olvasni a mondatait, magukkal ragadóak, elevenek. Ha pedig vannak esztétikai kifogások, akkor azokat meg lehet/kell vitatni, de az irodalom berkein belül. Úgyhogy, lássuk be: a magyar irodalom tágas palettájáról ennek a szegmensnek volt esélye sikerre jutni az ezredforduló Nyugat-Európájában – és örülünk, hogy váratlanul megugrotta a lécet. Véletlenül sem szabad búslakodni, hogy a „magyarabb” szerzők nem mennek át: legfeljebb egy-egy jobban sikerült fordítással, kiadástámogatással lehetne tenni az ügy érdekében. Tehát jó, ha mielőbb abba hagyjuk a csodálkozást, hogy miért is nem ismerték el a magyar irodalmat azon a rangon, amit mi tulajdonítunk neki. Egyszerűen azért, mert nincs rá semmi szükségük! ■

a kulturális mezőben a kezdeti lépések elején tartunk

